

УДК 37.013.8:316.772.4(73)

МАРІЯ ЛЕЩЕНКО,

доктор педагогічних наук, професор
Інститут інформаційних технологій і
засобів навчання НАПН України

Адреса: вул. М. Берлінського, 9, м. Київ, 04060, Україна
E-mail: darlyngpetra@gmail.com

СВІТЛАНА ІСАЄВА, аспірант

Інститут педагогічної освіти
і освіти дорослих НАПН України

Адреса: вул. М. Берлінського, 9, м. Київ, 04060, Україна
E-mail: lana.isv@mail.ru

КОМУНІКАТИВНА ПЕДАГОГІКА ТОМАСА ГОРДОНА В СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ РЕАЛІЯХ

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто засади, стратегії, методи, прийоми комунікативної педагогіки американського вченого Томаса Гордона та складники системи ефективної комунікативної підготовки батьків, педагогів, управлінців. Визначено, що головним принципом педагогіки Томаса Гордона є інтерактивний спосіб пізнання світу, який реалізується через комунікативну діяльність, у ході якої співрозмовникові переказуються власні погляди і думки, сприймається його рефлексія на висловлене, що сприяє збагаченню досвіду міжособистісної взаємодії. Відмічено концепцію, на якій ґрунтується педагогічна система Томаса Гордона, стосовно того, що дитина не є власністю батьків, а характеризується своєю відмінною від батьківської індивідуальністю, має право на власне життя і самостійність. Розкрито головну мету педагогічної системи Томаса Гордона: розвиток дитини, її креативного потенціалу, а не підпорядкування зовнішнім, чужим стосовно її природи ідеалам чи поглядам. Томас Гордон наголошує, що потрібно створювати умови для розвитку дитини, а не намагатися виховати з неї тип людини, який дорослі створили у своїй уяві. Охарактеризовано розроблену Томасом Гордоном стратегію розв'язання конфліктів, в основі якої лежить шестиступеневий алгоритм: 1) розпізнання і визначення конфлікту; 2) пошук можливих розв'язань конфлікту; 3) критична оцінка проектів розв'язання; 4) вибір найкращого розв'язання; 5) опрацювання способів упровадження в життя визначеного розв'язання; 6) контроль за результатами виконаних дій. Досліджено особливості використання педагогічної спадщини у змісті педагогічної освіти різних країн. Окреслено рекомендації щодо застосування ідей комунікативної педагогіки в реаліях української освіти.

Ключові слова: міжособистісна комунікація, виховання без поразок, ефективна підготовка, батьки, педагоги, управлінці, міжнародний освітній простір.

ВСТУП

У міжнародному освітньому просторі Томас Гордон відомий як теоретик і практик гуманістичної педагогічної концепції, що має назву «виховання без переможців і без переможених» і ґрунтується на теорії рівноправних (симетричних)

міжособистісних стосунків між людьми, зокрема, між дорослими (вихователі, педагоги, батьки) і дітьми (дошкільники, молодші школярі, підлітки, молодь). Наголосимо, що педагогічна спадщина Томаса Гордона є обов'язковим компонентом змісту педагогічної освіти в зарубіжних країнах (Австралія, Великобританія, Канада, Німеччина, США, Польща та ін.).

Для українських педагогічних реалій сьогодні, як ніколи, є актуальним застосування таких педагогічних підходів, які уможливають розв'язання конфліктів у гуманістичному ключі, спрямовують учителів на толерантну, емпатійну взаємодію з учнями, орієнтують наставників на виявлення аутентичної поведінки, створення особливої атмосфери акцептації й довіри. У цьому контексті концепція Томаса Гордона, будучи дієвою педагогічною системою, ефективність якої доведена на практиці, заслуговує на пильний науково-практичний інтерес.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою дослідження є характеристика комунікативної педагогіки Томаса Гордона в контексті сучасних освітніх реалій.

ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В українському науково-освітньому просторі результати вивчення досвіду підготовки вчителів у США представлені у роботах такі українські дослідники: Я. Бельмаз (підготовка викладачів вищої школи), І. Гушлевська (професійні функції вчителя), В. Дикань (рефлексивний підхід у підготовці майбутніх педагогів), Н. Кравцова (педагогічна діяльність Дж. Дьюї), В. Коваленко (педагогічні ідеї Дж. Дьюї), Т. Кошманова (педагогічна освіта в історичному аспекті), Т. Ларіна (професійний розвиток учителів в асоціаціях), М. Лещенко (підготовка вчителя до естетичного виховання), Н. Мукан (професійний розвиток учителів загальноосвітніх шкіл у системі неперервної освіти), А. Сбруева (реформування системи освіти), Л. Рубан (педагогічна діяльність Дж. Холта), Т. Чувакова (адаптація молодого вчителя до умов роботи). Проте, на жаль, педагогіка американського вченого залишилася поза увагою вітчизняних дослідників.

Теоретичну основу дослідження становлять положення методології порівняльної педагогіки (Н. Абашкіна, Н. Бідюк, В. Жуковський, Н. Мукан, Л. Пуховська, А. Сбруева), теорії біографічного дослідження (Н. Дічек, Н. Побірченко, О. Сухомлинська), концепції розвитку педагогічної майстерності (І. Зязюн, О. Лавриненко, Н. Тарасевич). Для досягнення поставленої мети застосовувалися теоретичні методи дослідження: біографічний (для встановлення основних періодів професійно-педагогічної діяльності Т. Гордона); змістовий аналіз педагогічної спадщини Т. Гордона (для виявлення основних ідей комунікативної педагогіки Т. Гордона); порівняльно-педагогічний (для з'ясування особливостей використання положень комунікативної педагогіки Т. Гордона у змісті педагогічної освіти у різних країнах).

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Томас Гордон (1918–2002) – видатний американський учений, яскравий представник школи гуманістичної психології, учень Карла Роджерса, засновник асоціації «Гордон Тренінг Інтернешенел», – розробив засади комунікативної педагогіки, що поєднує такі складники: 1) спілкування батьків і дітей; 2) педагогічна взаємодія вчителів з учнями і батьками; 3) міжособистісна інтеракція керівників, лідерів у професійному середовищі.

Найпершу програму навчання комунікації «Ефективна підготовка батьків» Томас Гордон розробив 1975 року. Реалізація цієї програми через систему організованих по території всієї країни курсів надала їй статусу національного руху, що об'єднував батьків, які навчалися будувати стосунки з дітьми на засадах демократичності, толерантності й довіри. На території США курси ефективної підготовки батьків спонсорувалися багатьма приватними інституціями, громадськими організаціями задля надання допомоги батькам дітей з особливими потребами, батькам-одинакам, батькам-мешканцям індійських резервацій, батькам дітей, які навчалися в американських школах за межами країни [4].

Наступним етапом у розвитку комунікативної педагогіки стала розробка спеціального курсу ефективної підготовки для вчителів стосовно реалізації методів і прийомів організації навчально-виховного процесу, що сприяли створенню пізнавально-активного педагогічного середовища, спрямованого на розвиток особистості учня в полі рівноправних міжособистісних стосунків. Курси ефективної підготовки для вчителів викладалися в державних і приватних загальноосвітніх закладів на всій території США, що стимулювало утвердження принципів демократично-комунікативної філософії шкільного життя [4].

Співпраця з учителями стала поштовхом до розробки спеціальних навчальних програм для керівників навчальних закладів, а пізніше теорія ефективних людських взаємовідношень була покладена Томасом Гордоном в основу нового курсу для управлінців різних підприємств (культурно-просвітницьких, медичних, промислових, торговельних та ін.) [4]. На сучасному етапі поширенням і розвитком ідей Томаса Гордона займається міжнародна асоціація «Гордон Тренінг Інтернешенел» [5].

Визначальним принципом педагогіки Томаса Гордона є інтерактивний спосіб пізнання світу, що реалізується через комунікативну діяльність, у ході якої співрозмовникові переказуються власні погляди і думки, сприймається його рефлексія на висловлене, що сприяє збагаченню досвіду міжособистісної взаємодії.

Педагогічна система Томаса Гордона ґрунтується на концепції, що дитина є людиною з властивою для неї усією палітрою людських рис, почуттів, реакцій, цінностей, які створюють передумови для того, щоб бути вільною, самодостатньою особистістю. Дитина не є власністю батьків, а характеризується своєю відмінною від батьківської індивідуальністю, має право на власне життя, на неповторну особистість, приватність, самостійність.

Головною метою педагогічної системи Томаса Гордона є розвиток дитини, її креативного потенціалу, а не підпорядкування якимось зовнішнім, чужим стосовно її природи ідеалам чи поглядам. Мова йде про те, щоб вихованець став тим, ким він може стати, навіть якщо це не відповідає очікуванням його батьків. Бути тим, ким він є насправді, – це природне право дитини. Томас Гордон наголошує, що потрібно створювати умови для розвитку дитини, а не намагатися виховати з неї тип людини, який дорослі створили у своїй уяві.

Спектр виховних завдань, що уможливають реалізацію головної мети, спрямований на створення умов для розвитку таких характерних рис дитини: автономії, незалежності, творчості, здатності до розширення власних можливостей; самостійності у розв'язанні власних проблем, здатності до їх конструктивного вирішення; здатності до задоволення власних потреб, до відповідальності за себе, до самоконтролю і самооцінки; почуття власної гідності і позитивної самооцінки; уміння співпрацювати з іншими людьми, здатності розуміти і поважати їх потреби, при цьому не забуваючи про власні; природності (аутентичності) при експресії та

виявленні власних почуттів; здатності самостійно організуватися, обмежувати власну свободу і волю; внутрішньої самодисципліни; продуктивності і результативності в ході реалізації життєвих можливостей [1].

Серед окреслених завдань особливе місце посідає розвиток почуття власної гідності, що пов'язане з почуттям любові і позитивного сприймання дитини самої себе. Тільки відчуваючи любов і люблячи саму себе, дитина може поступово розвиватися із залежної людини до самостійної, яка знаходитиме сили до розв'язання власних проблем, протистоятиме і терпляче переноситиме розчарування і випробовування періоду зростання.

Сучасний світ вимагає від людини перегляду і критичної оцінки власних поглядів і стереотипів, особливо в освітній сфері, оскільки неперервне навчання вимагає верифікації, здавалось би, назавжди ustalених ідей і цінностей. На переконання Томаса Гордона, існує ряд міфів, якими користуються батьки, виховуючи дітей, і які підлягають спростуванню. Найголовніше відмовитися від неправдивих антигуманних принципів виховання дітей, реалізація яких може призвести не просто до неефективного виховання, а до трагедії.

Серед помилкових засадничих виховних принципів, які виокремлює Томас Гордон, найбільш небезпечними для батьківської педагогіки і які потребують термінового перегляду, є такі: 1. Дитина не є повноцінною людиною; 2. Дитина за своєю природою зла і потребує жорсткої дисципліни і фізичних покарань; 3. Дитина є власністю батьків, їх продовженням, і для них найважливішим у житті; 4. Дитина хоче, щоб батьки обмежували її свободу; 5. Дитина бунтує проти батьків [1].

На противагу антигуманним положенням, Томас Гордон пропонує наступні: 1. Дитина є людиною і потребує до себе гуманного шанобливого ставлення, як і до всіх людей; 2. Дитина за своєю природою є доброю, і її виховання має ґрунтуватися на любові; 3. Дитина не є власністю батьків, їх віддзеркаленням, продовженням. Батьки мають сприймати дитину такою, якою вона є, відчувати її унікальність, і дозволяти їй стати тим, ким вона може стати відповідно до її здібностей; 4. Дитина хоче, щоб батьки позитивно сприймали її і для цього потребує інформації про те, які реакції й почуття викликає у батьків своєю поведінкою, щоб модифікувати і встановити допустимі межі своїх вчинків; 5. Дитина протистоїть і бунтує проти деструктивних методів виховання, а не проти батьків [1].

Томас Гордон визначає як неприйнятні такі положення стосовно особистості вихователя: 1) він має бути найкращим і найдосконалішим серед людей (своєрідною «надлюдиною»); 2) він повинен бути консеквентним – людиною, поведінка, якої є запрограмованою і передбачуваною; 3) його дії мають узгоджуватися зі всіма учасниками виховного процесу; 4) він завжди позитивно сприймає дитину; 5) він нав'язує свою волю й переконання дітям; 6) він нав'язує дітям свою ієрархію цінностей; 7) він нав'язує дітям свої культурні цінності; 8) він вживає у своїх стосунках з дітьми владу і авторитет [1].

На противагу непридатним для успішного педагогічного спілкування положенням, учений формулює такі засадничі принципи конструктивних стосунків з дітьми: 1) вихователю слід бути природним, натуральним, аутентичним; 2) не можна бути завжди однаковим, потрібно відкрито виражати свої почуття; 3) кожен вихователь має право власної позиції у виховному процесі; 4) він може виразити свою незгоду з поведінкою дитини і не сприймати її вчинки як позитивні; 5) він відмовляється від погроз у разі невиконання його волі і наказів; 6) він дає можливість власного вибору

цінностей; 7) він ділиться своїми культурними цінностями, але не нав'язує їх; 8) він дає можливість дітям самостійно впливати на їх життя [1].

Важливою особливістю комунікативної педагогіки Томаса Гордона є її спрямованість на виявлення і розв'язання конфліктів. За Томасом Гордоном, «конфлікт – це хвиля правдивих стосунків між батьками і дітьми, це криза, яка може вас ослабити або зміцнити, подія, яка може принести тривалу ненависть, ворожість або подарувати особливу психічну близькість. Конфлікт може розділяти або привести до щасливої злагоди, несе собою зерна розбрату і єднання, доводить до затятої ворожнечі або глибокого порозуміння. Спосіб розв'язання конфліктів визначальним чином впливає на стосунки між батьками і дітьми» [1, с. 143].

Важливим фактором, що впливає на успішність виховання, є виявлення і розв'язання конфліктів, їх трактування як природного явища позитивного характеру. Якщо вихователь буде володіти процесом конструктивного управління конфліктами, то тим самим відбудеться приготування вихованця до самопомоги при розв'язанні конфліктів, які вони зустрінуть поза родиною.

Підхід до розв'язання конфліктів ґрунтується на педагогічній дії без поразок. До її основних засад Томас Гордон відносить чотири основних положення. Характеризуємо їх.

Перша засада полягає в тому, що розв'язувати конфлікт має людина компетентна, яка може відповідно застосовувати конфронтаційні або допоміжні комунікативні стратегії. Конфронтаційні стратегії застосовують у випадку, коли у вихователя виникають проблеми з вихованцем, і педагог інформує про це дитину. Допоміжні стратегії застосовують у ситуації, коли проблеми виникають у дитини, і вихователь пропонує надати йому допомогу. Уміле застосування конфронтаційних і допоміжних стратегій створює безконфліктний простір спілкування.

Другою засадою є виявлення акцептації вихованцю, який має певні проблеми. Виявлення акцептації уможливорює покращення самопочуття вихованця, його скерування на розв'язання проблеми (техніки, що дають можливість виявити акцептацію).

Третьою засадою є приділення педагогом уваги до задоволення власних потреб. Ні вихователі, ні вчителі, ні батьки не зможуть допомогти вихованцю розв'язати свою проблему, якщо не будуть задоволені такі їх потреби: у безпеці, акцептації, визнанні, повазі тощо. Якщо вихователь не буде дбати про себе, то дуже швидко зрозуміє, що його енергії не вистачить для задоволення потреб інших людей.

Четверта засада полягає в тому, що кожна особа, задіяна у виховному процесі, повинна виявляти самодисциплінованість і брати активну участь в утвердженні стосунків співпраці. Кожна спільнота для успішного функціонування потребує встановлення прав, регуляцій, приписів, моделей поведінки. Якщо всі учасники спільноти беруть активну участь у виробленні і визначенні прав і обов'язків, а також слідкують за їх дотриманням, то таким чином відбувається превентивна конфліктних ситуацій, взаємних непорозумінь і образ [2].

Розроблений Томасом Гордоном алгоритм розв'язання конфліктів складається з шести фаз: 1) розпізнання і визначення конфлікту; 2) пошук можливих розв'язань конфлікту; 3) критична оцінка проєктів розв'язання; 4) вибір найкращого розв'язання; 5) опрацювання способів упровадження в життя визначеного розв'язання; 6) контроль за результатами виконаних дій [2].

На першій фазі вихователь повідомляє вихованцю, які його потреби не є задоволеними у зв'язку з наявністю конфлікту, а також з'ясує почуття дитини у

зв'язку з цим конфліктом. Це фаза висвітлення потреб і сподівань, задоволення яких призведе до вичерпання конфліктної ситуації.

Друга фаза передбачає доведення до вихованця якомога більшої кількості способів розв'язання конфлікту. Ця фаза не передбачає критичного оцінювання запропонованих ідей щодо розв'язання конфлікту, а відіграє роль своєрідного збирання можливих варіантів його усунення.

На третій фазі відбувається критичне оцінювання кожного з варіантів під час спільного їх аналізу вихователя з вихованцем. На цій фазі визначаються прийнятні способи щодо розв'язання конфлікту і усуваються ті, які за різних причин не можуть бути застосовані. Четверта фаза визначає, який із способів розв'язання є найкращим у контексті його найбільш позитивного сприймання кожною із сторін, тобто це фаза прийняття рішення. П'ята фаза скерована на визначення умов реалізації прийнятого рішення, що включає точне з'ясування сутності умов, послідовність їх виконання, інакше наявність нерозуміння або нечітке формулювання умов може призвести до нових конфліктів.

Шоста фаза зорієнтована на контроль того, яким чином розв'язання конфлікту вплинуло на життя його учасників. Якщо застосований підхід до його розв'язання не є позитивним або якась зі сторін не може виконувати умови щодо його розв'язання, то потрібно знову повернутися до четвертої або п'ятої фази розв'язання, інакше можуть виникати нові конфліктні ситуації.

Альтернативними виховними стратегіями за Томасом Гордоном є такі: застосування позитивних відповідей типу «так» (підтримувальних, конфронтаційних і превентивних), активне слухання; правильне розуміння дитячих потреб; застосування «торгу заміни»; заміна доквілля; зміна фази розв'язання конфлікту шляхом зменшення опору; зміна вторинних почуттів на первинні [2].

Для українських освітян заслуговує на увагу той факт, що у багатьох країнах педагогічна спадщина Томаса Гордона стала предметом наукових досліджень, а основні положення комунікативної педагогіки увійшли до змісту педагогічної освіти. На особливу увагу заслуговує вивчення досвіду польських науковців у сфері дослідження педагогічної спадщини Томаса Гордона з огляду на близькість і подібність культурно-історичної і політичної генези розвитку польського соціуму.

Центром досліджень спадщини Томаса Гордона став університет у Лодзі, де під керівництвом професора Богуслава Сліверські (Boguslaw Sliwerski), відомого фахівця в галузі загальної і порівняльної педагогіки, теорії виховання і освіти дорослих, 1998 року була захищена докторська дисертація Малгожатою Росін «Неавторитарна педагогіка Томаса Гордона у підготовці вихователів» (M. Rosin, "Nieautorytarna pedagogia Thomasa Gordona w ksztatceni u wychowawcow"), яка стала першою науковою працею з цієї проблематики в польському освітньому просторі [7, с. 138]. Основні результати цього дослідження ввійшли до розділу, присвяченого педагогічній спадщині Томаса Гордона під назвою «Неавторитарна педагогіка», який є частиною підручника «Сучасні теорії й результати виховання» [7, с. 135–154].

Як наголошує польський дослідник Богуслав Сліверські (Boguslaw Sliwerski), педагогіка Томаса Гордона є своєрідним способом трактування світу з погляду його раціональності в контексті свободи, оскільки: уможливує вихованцям перехід на вищий, глибший рівень свідомості; уможливує для людини вільне буття, сприймання себе суб'єктом власної діяльності; сприяє окресленню і оцінюванню культури інших людей і самого себе; закладені в педагогіці Томаса Гордона інтерпретації вказують

на її епістемологічну спрямованість, у світлі якої кожна виховна ситуація є неповторною у контексті мотивів культури і раціональності інших людей [7, с. 147].

Педагогіка Томаса Гордона, за Малгожатою Росін, є структурально динамічною, а саме: виражає відношення до альтернативних поглядів на компетентності, у цьому контексті, на інтерпретаційний антифундаменталізм [7, с. 147]. (Томас Гордон вважав, що цінності і знання не дані людині раз і назавжди, а підлягають постійним змінам). Спосіб внесення змін у власну систему знань підпорядковується неперервному навчанню.

Зауважимо, що у підручнику «Сучасні теорії й результати виховання» Богуслав Сліверські справедливо наголошує «...педагогіка Томаса Гордона не є набором конкретних рецептів з розв'язання конфліктних ситуацій, а концентрує узагальнені положення про реалізацію стосунків співпраці і взаємної підтримки, які реалізуються в площині взаємоповаги людини людиною. Вона унеможливує маніпуляцію жодною із сторін і ґрунтується на довірі, повазі до потреб кожного учасника взаємодії. Для вихованців створюються шанси розвитку в найбільш бажаному для них напрямі без застосування авторитарності й примусу» [7, с. 145]. Отже, педагогіка Томаса Гордона є способом знаходження порозуміння через комунікативну діяльність, що дозволяє створювати власний спосіб пізнання світу, сприяє розумінню партнера інтеракції, переказує йому власні погляди і думки.

Справедливою є думка польських дослідників про те, що концепція Томаса Гордона «виховання без поразок» є педагогічною системою, більше того новою освітньою парадигмою, оскільки характеризується такими властивостями: джерелом концепції Томаса Гордона є гуманістична психологія; ґрунтується на теорії міжлюдських стосунків з акцентом на засадах інтерперсональної комунікації; скерована на заперечення авторитарних стосунків, в основі яких лежить сила і страх у контактах між людьми, а особливо між вихователем і дітьми; стверджує, що головною причиною конфліктів є використання більшістю вихователів комунікативних бар'єрів; визначає, що виховні стосунки повинні ґрунтуватися на любові, відповідальності й задоволенні потреб усіх учасників виховного процесу; пропонує програму тренінгів для вихователів, під час реалізації яких вони набувають уміння ефективної комунікації і конструктивного розв'язання конфліктів; у результаті застосування навчання за Томасом Гордоном, виховні стосунки змінюються на кращі, більш ефективні [7, с. 146–147].

Польські вчені переконані, що запропонована Томасом Гордоном антиавторитарна педагогіка є більш гуманістично спрямованою, ніж педагогіка адаптації і повсякденної раціоналізації.

Ідеї комунікативної педагогіки Томаса Гордона увійшли до популярного у Німеччині підручника Гейна Реттера (Hein Retter) «Щоденна комунікація у педагогіці», призначеного для широкого загалу майбутніх і працюючих освітян і перекладеного на іноземні мови, зокрема на польську [6]. У підручнику детально характеризується концепція Томаса Гордона «виховання без поразок», особливості застосування методу активного слухання, методики розв'язання конфліктів (цьому присвячено окремий розділ [6, с. 213–228]). Ідеї Томаса Гордона висвітлюються при вивченні таких тем: «Допомога при комунікації»; «Реагування на застосування убивчих фраз»; «Нейролінгвістичне програмування: не директивний спосіб проведення розмов»; «Визначення функціональних засад порадиництва»; «Практика активного слухання й уникнення фальшивих реакцій»; «Методика проведення розмов»; «Розв'язання конфліктів». У підручнику здійснено порівняльний аналіз ідей Томаса Гордона з

комунікативними теоріями інших учених, зокрема: С. Бахмаір (S. Bachmair), П. Вацлавіка (P. Watzlawick), Ф. Шульца фон Тхуна (F. Sczultz von Thun) та ін.

ВИСНОВКИ

Отже, доробок американського майстра ефективної педагогічної комунікації Томаса Гордона широко застосовується в системах неперервної педагогічної формальної й неформальної освіти різних країн. Ідеї комунікативної педагогіки Томаса Гордона не втратили своєї актуальності і входять до змісту професійної підготовки вчителів у міжнародному освітньому просторі. Реалії української освіти потребують організації педагогічного загального навчання широких верств освітян щодо практичного оволодіння стратегіями, методами, прийомами ефективної міжособистісної комунікації. Розвитку педагогічної компетентності батьків сприяло б видання книжок Томаса Гордона, перекладених українською мовою.

Подальшого дослідження заслуговує теорія і практика комунікативної педагогіки в ситуаціях спілкування з дітьми, які мають особливі освітні потреби та зарубіжний досвід. Потребує дослідження й осмислення спадщина видатних американських педагогів, представників школи гуманістичної педагогіки, зокрема, К. Роджерса, А. Маслоу та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Gordon Th. Parent Effectiveness Training: The Proven Program for Raising Responsible Children / Th. Gordon. – New York : Three rivers press, 2000. – 365 p.
2. Gordon Th. Teacher Effectiveness Training: The Program Proven to Help Teachers Bring Out the Best in Students of All Ages / Th. Gordon. – New York : Three rivers press, 2003. – 365 p.
3. Gordon Th. Leader Effectiveness Training: Proven Skills for Leading Today's Business into Tomorrow / Th. Gordon. – New York : A Perigee Book, 2001. – 307 p.
4. Gordon Th. The autobiography of Dr. Thomas Gordon / Th. Gordon. – Dr. Thomas Gordon and Gordon Training International : Copyright 2002, 2004. – 37 p.
5. Gordon Training International [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.gordontraining.com>.
6. Retter H. Komunikacja codzienna w pedagogice: Podrecznik Akademicki / H. Retter. Przekład: M. Wojdak-Piatkowska. – Gdansk : GWP, 2005. – 491 c.
7. Sliwerski B. Wspolczesne teorie i nurty wychowania: Podrecznik Akademicki / B. Sliwerski. – Krakow : Impuls, 1998. – 348 c.